

Inesa Kuryan <https://orcid.org/0000-0001-8265-2149>

Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi

e-mail: plucha@mail.ru

BADANIA TOPIKI UNIONISTYCZNEJ W POLSKIEJ LITERATURZE

Istnieje pewna wzajemna niewiedza pomiędzy Polską i Białorusią, a dodatkowo Ukrainą, która powstała jako wynik strat ideowych w szeregu wydarzeń historycznych. Utracona wiedza stała się bowiem zbędna do kształtowania nowych władz, przede wszystkim „władz ludowych”. Upowszechnienie nowych poglądów na rzeczywistość historyczną skutkowało zapomnieniem dawnych motywów kulturowych, zniekształceniem pewnego trwałego i utrwalonego w literaturze systemu toposów, określonego w naszych badaniach historyczno-literackich jako *topika unionistyczna*. Używamy tu pojęcia *topos* i *topika* w znaczeniu powszechnie uznanej tezy, postulatu, paradygmatu na obszarze dawnej Rzeczypospolitej. Badania literackie udowadniają, że w określonych ramach czasowych istniała ideowa wspólnotowość na obszarze polsko-litewskim. To było twierdzenie bez wymagania dowodu, wspólnotę odbierało się jako kompleks wspólnych wartości *a priori*, więc nie kojarzyć siebie z topiką unionistyczną mogła tylko warstwa ludzi bez tej tradycji, grupa obca albo niekulturalna. Prowadzone badanie ma na celu sprawdzić, czy jest topika unionistyczna „oczywistą przesłanką”, zaświadczyć przykłady jej występowania w literaturze, udowodnić istnienie i określić dane zjawisko, obserwować rozwój tradycji wspólnotowej oraz wymienić główne pojęcia i wybitnych twórców badanej kultury unionistycznej.

To jest filologiczne badanie tekstologiczne. Źródłami pierwotnymi są bezpośrednio teksty literackie, pamiętniki, korespondencja. Ich interpretacja jest oparta na źródłach wtórnych – opracowaniach naukowych, ekranizacjach, recenzjach, materiałach biograficznych – oraz na naukowych pracach kontekstowych, np. na badaniach historycznych.

Jest to też badanie retrospektywne, w którym prowadzimy stałą obserwację chronologiczną wybranego zagadnienia, określonego jako *unionizm polski-litewski*. To pozwala

ustalić granice czasowe występowania topiki unionistycznej w literaturze, odpowiednio i w świadomości ludzi, ponieważ literatura jest odzwierciedleniem świadomości.

Jednym z głównych celów teoretycznych wymienionych badań staje się konstatacja zmian w topice unionistycznej na tle wydarzeń historycznych XX wieku o wielkiej skali. Dało to pewne negatywne następstwa: zniknięcie przykładów tej topiki z międzynarodowych kontekstów kulturowych, skreślanie „unionistycznych” tekstów literackich z listy lektur obowiązkowych, powstanie mylnych interpretacji lub pustek interpretacyjnych z braku pełnego rozumienia wielu wspólnych pojęć, mimo że faktycznie komunikacja kulturowa między Polską a Białorusią (też Ukrainą) nie była przerywana, szczególnie po drugiej wojnie światowej. Można byłoby odnieść topikę unionistyczną do zapomnianych kompleksów mentalnych i uznać za „niewznawianą przestrzeń historyczno-kulturową”, ważne jednak byłoby wrócić z nią do ważnych kontekstów oraz odizolować jej uzasadnioną transformację od „programowo zawężonego horyzontu” lub „kultury kompromisu”, kiedy wiele ważnych rzeczy można złożyć jako ofiarę na ołtarzu historycznym, więc warto je uratować. Na szczęście nasze badanie literaturoznawcze przekonuje, że nadal pozostało dużo faktów pisemnych, literackich, pozwalających rozeznaczyć takie zjawisko jak *unionizm polsko-litewski* w rozwoju cywilizacyjnym Europy Środkowej.

Znaczenie naszego badania tkwi również w wypracowaniu nowej podstawy teoretycznej i terminologicznej, umożliwiającej powrót do dawnych toposów. Jako przykład podamy, że współczesna topika białoruska lub litewska zawiera w sobie dużo okrucich poprzednich toposów unionistycznych. Niestety mieszkańcy nowych państw narodowych Europy Środkowo-Wschodniej raczej chaotycznie odnajdują w sobie odłamki dawnych topik kulturowych, próbując je dopasować do nowych realiów. W celu uporządkowania wiedzy o sobie państw sąsiadujących opracowujemy leksykon jako niewielką encyklopedię, informator o toposach historycznych na danym obszarze „rzeczpospolitowskim”.

Wraz z każdym wydarzeniem historycznym rodzi się wiele nowych toposów i ich systemów, czasem nawet odbywa się „zimna wojna toposów”, która skutkuje nowymi nurtami w kulturze. Wszystko to stanowi całość życia intelektualnego elit państw dawnych i nowych. Wychodzimy z założenia, że istnieje mentalna historia narodów, a ich głębokie refleksje z powodu wydarzeń historycznych, wynikające ze świadomości zbiorowej, są utrwalone nie tylko w dokumentach i statystykach, ale i w literaturze pięknej. Literatura żywo uczestniczy w dylematach historii, twórczość elit literackich stanowi wysoko wiarygodne źródło historyczne. W ten sposób możemy mówić, że powstaje cenna wiedza o społeczeństwie, wyniesiona z literatury. Prowadzi nas w badaniu myśl, że istnieje *literackość historii*, czyli *historia w postaci literackiej*¹.

Jak wspomnieliśmy, przewodnim pojęciem naszych badań jest myślowy kompleks, który określiliśmy jako *unionizm polsko-litewski*. Można byłoby go nazwać *unionizmem polsko-litewskim*, konkretyzując odniesienie badanej tematyki do WKL, żeby nie mylić ze współczesnym wypełnieniem tych pojęć.

¹ Takie określenie spotykamy w: K. Dunin, *Czytając Polskę. Literatura polska po roku 1989 wobec dylematów nowoczesności*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2004.

Już teraz można stwierdzić niezbędną i aktualność tych badań. Na konferencji „Rethinking Ukraine and Europe: New Challenges for Historians” w Wilnie w dniach 14–17.09.2023 roku nadzwyczaj ważny dla nas był referat brytyjskiego historyka prof. Roberta Frosta², przekonujący nas, że historycy i historycy literatury niezależnie od siebie dochodzą do wspólnych wniosków.

Łącząc powyższe uwagi, na podstawie wielu innych badań przekonujemy się, że *unionizm polsko-litewski* jest obiektywnym, oczywistym, niewątpliwym, widocznym systemem toposów kulturalnych, uznawanym na wielkim obszarze geopolitycznym za aksjomatyczny paradygmat tożsamościowy. Istnienie takiego paradygmatu obliczało się na stulecia. Dotyczył on obszarów Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ale jego formowanie, a i stopniowa destrukcja, wychodzi za granice unijnego państwa Polski i Litwy stworzonego w 1569 roku. Jego formowanie zaczyna się wcześniej, dlatego można byłoby też go nazwać *paradygmatem jagiellońskim*, ale on również wychodzi poza ramy epoki jagiellońskiej albo poza ramy istnienia dynastii Jagiellonów, pozostając w świadomości mieszkańców obszaru dawnej Rzeczypospolitej przez pokolenia aż do końca drugiej wojny światowej.

Zanik topiki *unionizmu polsko-litewskiego* jest skutkiem różnych okoliczności, również tego przyczyną jest formowanie nowych państw niepodległych Polski, Litwy, Białorusi, Ukrainy. W tych nowych podmiotach geopolitycznych pozostałości bardzo jaskrawego paradygmatu mentalnego uobecniają się już w zupełnie nowych toposach, np. nazywanych obecnie *litwinizmem*, *krajowością* lub *kresowością*. Można przepuszczać, że są to koncepcje zastępcze, „pounionistyczne”, ale obiektywnie są to zupełnie nowe koncepcje ideowe, budujące się na nowych narodowościowych podstawach, będące wyraźnym zawężeniem znaczeń poprzedniego szerokiego kompleksu, jakim był *unionizm polsko-litewski*.

Krótko mówiąc, nasze badanie pokazuje, że *litwinizm*, o którym na naszych oczach dyskutują z zaniepokojeniem historycy białoruscy oraz próbują nawiązać delikatny dialog z historykami litewskimi, w zasadzie wcześniej nie istniał, bo mógł on być wyłącznie integralną, nieodłączną częścią unionistycznego modelu, z którym narody Europy Centralnej dążyły do wyzwolenia od niewolnictwa pod caratem rosyjskim. Jego przejaw w chwili obecnej w kontekście białoruskim być może jest właśnie odgłosem dawnej topiki unionistycznej uzasadniony ogólną tendencją walki z tym samym caratem rosyjskim w nowym obliczu. Fakt, że jest to nowoczesne sformułowanie tożsamościowe, które w początku XX wieku nie miało swoich opisanych parametrów i terminologii, a unionistyczni literaci określali to tylko jako *litwomanię*, czyli zjawisko dopiero powstające.

Wówczas było to nazwą młodoliteńskiego ruchu narodowego, obserwowanego na Litwie i w Wilnie w początku wieku XX, co polski pisarz Józef Weyssenhoff określał w powieści *Unia. Powieść litewska* (1910) jako „nowe widowisko unarodowionych Litwinów”. Z powieści wyłaniał się obraz niespodziewanej konkurującej aktywności narodowej rdzennych mieszkańców Litwy, którą „Korona” od dawna widziała jako teren swoich wpływów i wspólnych kroków w przyszłość. W początku XX wieku „litwomani” zaczęli z Polakami nieoczekiwany „pojedynek patriotyczny”, choć wtedy ich było dosłownie „kilku”, i autor

² Autor również prezentował swoje założenia „unionistyczne” w R. Frost, *Oksfordzka historia Unii Polsko-Litewskiej. Powstanie i rozwój 1385–1569*. t. 1, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2018.

powieści uważał ten ruch za sztuczny. „Litwomani” mówili już po litewsku, wypełniali przestrzeń informacyjną Wilna tekstami w mało wtedy rozumianym w stolicy Litwy języku litewskim. Józef Weyszenhoff pisał w *Unii*:

Żeby im wierzyć, to cała nasza pięciowiekowa kultura za nic tu była, trzeba odkopać ich pogańską kulturę z XIV wieku. [...] Tylko, że oni nie poprzestają na kopaniu, chcą burzyć wszystko, co im zawadza. Ten mówi, że Mickiewicz nie był Polakiem, tylko Litwinem, tamten już i Mickiewicza się wypiera za to, że pisał po polsku³.

Główny bohater powieści Apolinary Budzisz uważał, że „położyć tamę zalewowi litwomani” można za pomocą odczytu o Unii Litwy z Polską, bo właśnie Unia to „bardzo starożytny i dla Litwy zbawienny akt historyczny”⁴.

W podobny sposób w odniesieniu do topiki unionistycznej, której obecność nie pozostawia już wątpliwości co do jej istnienia, dyskusji podlega pojęcie *krajowość* w tym rozumieniu, jak to przedstawia współczesna historyczna myśl białoruska. Do interesujących rozważań i nowych badań prowadzi też pojęcie *kresowości*, które przeżywa na polskim tle nowe etapy rozwoju.

Mówiąc o *unionizmie polsko-litewskim* jako topice nieopisanej, zapomnianej, zniwelowanej świadomością narodowościową, dochodzimy do wniosku, że z naukowego punktu widzenia w takich późniejszych pojęciach jak *litwinizm*, *krajowość* lub *kresowość* mamy do czynienia z *zawężeniem tematu*, kiedy obiektywnie odbywała się zmiana unionistycznego kontekstu wielonarodowościowego i integracyjnego na kontekst mononarodowościowy na wzór obecnych kompleksów ideologicznych państw, zajmujących tereny dawnej Rzeczypospolitej. Jako przykład jednego tylko elementu, który pokazuje brak zgodności topiki unionistycznej z nowymi toposami młodych państw narodowych, niech posłuży ignorowanie topiki renesansowej, na której bazuje się topika unionistyczna, łącząca wyjątkową religijność chrześcijańską z humanizmem, czyli w formie „zmartwychwstaniowej”. Natomiast współczesny *litwinizm* zawiera silne zachwycenie się pogaństwem i jego mistycyzmem. *Litwinizm* stawia też silny akcent na tak zwanej *ludowości*, jako dostatecznym kulturotwórczym i socjotwórczym elemencie. Unionizm, jako system toposów renesansowych, akcentuje kulturację ludowości do wyższych form bytu, wynikających z działań edukacyjnych, rozpatruje ludowość tylko jako najniższy element archaiczny w systemie kultury elitarnej, nieposiadający odniesienia do poprzednich wzorców kulturowych. Ważnym toposem unionistycznym jest topos wielowyznaniowy, skąd też bardzo tolerancyjny, jednak narodowościowe systemy toposów często są monoteistyczne, co odchodzi częściowo od tradycji unionistycznych.

Mamy też przykład stopniowego wypierania topiki unionistycznej poprzez *zawężenie definicji terminu krajowości*, ponieważ *krajowość* z zasady jest synonimem *unionizmu polsko-litewskiego*, ogarniającym pojęcie wspólnego Kraju Unijnego.

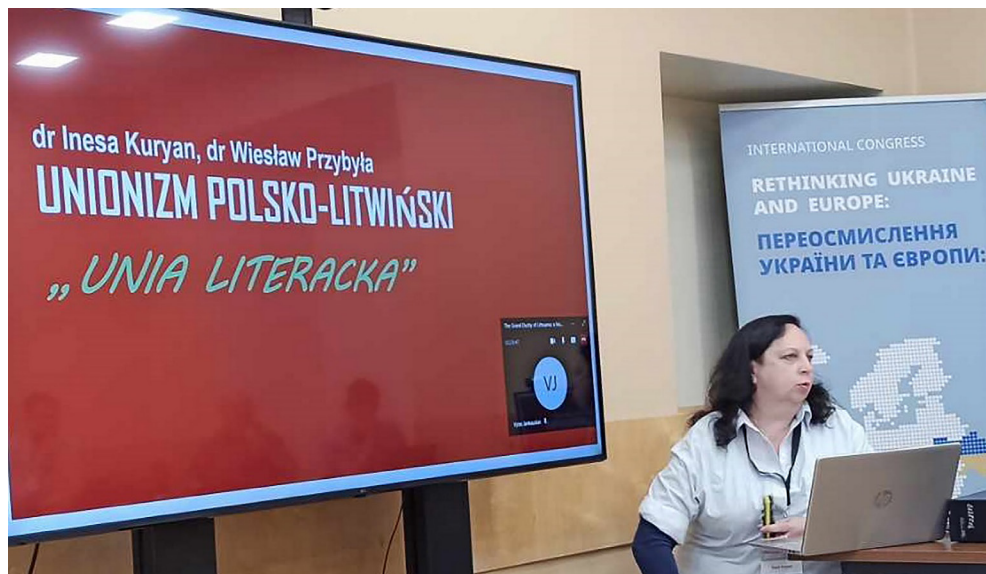
W ramach nowych toposów, powstających w nowych państwach niepodległych, mamy przykłady tworzenia *semantyki „drugorzędności”* w stosunku do głównej semantyki

³ J. Weyszenhoff, *Unia. Powieść litewska*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1910, <https://pl.wikisource.org/wiki/Unia> [dostęp: 8.08.2023].

⁴ Ibidem.

narodowościowej, co skutkuje rozwojem pojęcia *kresowości*, rozwija nowe antytezy: *wielka ojczyzna / mała ojczyzna, centrum / prowincja, rdzenny / peryferyjny*. Zresztą w tym samym kierunku rozwija się *litwinizm*, bo też opiera się na opozycjach: *ich litwinizm / nasz litwinizm, wielki litwinizm / mały litwinizm, rdzenny litwinizm / peryferyjny litwinizm*, i stąd na Białorusi powstają stałe debaty, który z *litwinizmów* jest bardziej *litwiński* lub *litewski*, a nawet *letuwiski*. Wszystkie te społeczno-tożsamościowe produkty nowych czasów są tylko uzasadnieniem tego faktu, że *unionizm polsko-litewski* został odsunięty na drugi plan od świadomości ogółu, a nowe idee i toposy są tylko próbą uzasadnienia nowego stanu rzeczy.

Jak już zaznaczyliśmy, zawężenie topiki unionistycznej skutkowało zawężeniem semantyki niektórych pojęć, rozwojem kategorii drugorzędności, co można obserwować w literaturze pięknej. Wynikiem najbardziej niekorzystnym dla wielu wielkich utworów literackich z okresu unionistycznego jest *trywializacja ich interpretacji* – powstanie koncepcji bardziej „naiwnych”, które nie odwołują się do poprzednich osiągnięć kulturalnych z przyczyny ich dezaktualizacji. Szczególnie tragicznie to wygląda w literaturze białoruskiej, dlatego nasze badanie tego wyjątkowego bytu mentalnego, tożsamościowego, społecznego w kulturze, w sztuce, w literaturze pięknej, nazwanego *unionizmem polsko-litewskim*, kierujemy też do czytelników i badaczy białoruskich. Przyjęliśmy jako zadanie opisać ten zapomniany system toposów po polsku, a też przetłumaczyć zgromadzony materiał na język białoruski. Wynikiem naszych badań będzie słownik *Unia Literacka. Leksykon pojęć i biogramów*, który ukaże się w druku już w 2024 roku i zostanie wydany w dwóch językach: polskim i białoruskim.

Występ dr Inesy Kuryan na konferencji międzynarodowej „Rethinking Ukraine and Europe: New Challenges for Historians” w Wilnie we wrześniu 2023 r. – prezentacja głównych założeń projektu

BIBLIOGRAFIA

Dunin K., *Czytając Polskę. Literatura polska po roku 1989 wobec dylematów nowoczesności*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2004.

Frost R., *Oksfordzka historia Unii Polsko-Litewskiej. Powstanie i rozwój 1385–1569*. t. 1, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2018.

Weyssenhoff J., *Unia. Powieść litewska*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1910, <https://pl.wikisource.org/wiki/Unia> [dostęp: 8.08.2023].

Streszczenie

Materiał przedstawia niektóre ważne obserwacje na temat nowatorskich badań polsko-białoruskich, które dotyczą obszaru byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, lecz przede wszystkim całości dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Te badania polsko-białoruskie są prowadzone od 2018 roku w Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, a obecnie w postaci grantu zostały wsparte przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju Rzeczypospolitej Polskiej. Są to badania historyczno-literackie, dotyczące tak ważnej instytucji społeczno-kulturalnej, jak literatura.

Słowa kluczowe: topika unionistyczna, świadomość zbiorowa, historia mentalna, poetycka wizja historii, literackość historii

Summary

Research on the unionist theme in Polish literature

The material presents some important observations regarding innovative Polish-Belarusian research, focusing on the area of the former Grand Duchy of Lithuania and, above all, the entirety of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. These Polish-Belarusian studies have been conducted since 2018 at the Academy of Humanities and Economics in Łódź and are currently supported by the National Center for Research and Development of the Republic of Poland through a competitive process. These are historical-literary studies that pertain to a crucial socio-cultural institution, namely literature.

Keywords: unionist topic, collective consciousness, mental history, poetic vision of history, literariness of history